

astfel, la § 7 citim în aparatul critic : „<se> Lambinus Plasberg || <quidem> Durand Plasberg”. Aparatul critic fiind aşadar alcătuit — în mod evident — după ediţia Plasberg, se ajunge uneori la omiterea adevăratului autor al coniecturii : la § 46 aparatul critic citează „*exposuisti Plasberg*”, lecţiune care figurează, într-adevăr, în textul lui Plasberg, dar care aparţine lui Durand (Londra, 1740) după cum Ruch însuşi menţionează în notă. Uneori, în schimb, citează numele autorului (§ 16 *tantum Davisius*) fără a mai indica adoptarea de către Plasberg a lecţiunii propuse.

Un neajuns al acestei ediţii provine din modul oarecum defectuos de organizare a paginii. Spre deosebire de uzajul curent care grupează notele critice în funcţie de textul paginii respective, M. Ruch menţionează la începutul fiecărui paragraf ansamblul acestor note creînd astfel un decalaj de pagină care îngreunează mult consultarea aparatului critic şi, implicit, lectura continuă a textului.

În ciuda acestor scăpări, trebuie să semnalăm meritul incontestabil al ediţiei al cărui interes depăşeşte cercul limitat al mediului studenţesc, adresîndu-se unui public larg de iubitori ai studiilor clasice, mai puţin familiarizaţi cu problemele spinoase ale filozofiei antice. *Academicile* au găsit în persoana lui Michel Ruch un comentator entuziast şi competent, sensibil la toate nuanţele şi subtilităţile acestui text ciceronian care exprimă într-o formă lapidară un conţinut filozofic extrem de bogat.

Anca Bădulescu

CICÉRON, *Laelius de Amicitia*. Texte établi et traduit par Robert Combès. Paris, Les Belles Lettres, 1971, LXXVIII + 69 p.

De la ultima ediţie a dialogului în colecţia Budé (L. Laurand, 1928), literatura consacrată lui *Laelius* a înregistrat, în cadrul interesului, în continuă creştere, pentru opera filozofică a lui Cicero, progrese notabile (şi nu numai cantitative), fie prin studii cu caracter general care vizau la reformularea opiniilor faţă de opusculul ciceronian în ansamblu¹, fie prin contribuţii care aveau ca obiect rezolvarea unor probleme ale textului sau ale interpretării. Simpla menţionare a bogatei bibliografii de la p. LXXI—LXXIII, care consemnează 37 de lucrări apărute după 1928 (între care şi o contribuţie a noului editor) şi numai 10 de dinaintea acestei date, este suficientă pentru a demonstra necesitatea reinnoirii editării şi pentru a scoate în evidenţă atât efortul de sinteză necesitat de asemenea lucrare cât şi nouitatea datelor pe care cititorul este în drept să le aştepte de la lectura ei.

În studiul introductiv, divizat în patru secţiuni (*Le traité*, p. VII—XII, *Le dialogue*, p. XIII—XLII, *Le problème de l'amitié*, p. XLII—LVIII, *Le texte*, p. LVIII—LXVIII) atenţia lui R. Combès este atrasă în primul rând de problemele cronologice ridicate de geneza tratatului. Singurele certitudini în legătură cu momentul publicării acestuia se reduc la un termen *post quem*, începutul anului 44 (data publicării dialogului *Cato Maior*, pe care *Laelius* îl citează), şi altul *ante quem*, luna decembrie a aceluiaşi an (cînd apare tratatul *De officiis*, care îl menţionează), ceea ce dă cîmp liber formulării oricăror ipoteze şi coniecturi înăuntrul acestor două date extreme. Dificultăţile utilizării aluziilor foarte vagi privitoare la planurile literare ale lui Cicero, cuprinse în scrisorile către Atticus din lunile mai—august 44, au favorizat în general tendinţa de a fixa perioada redactării tratatului fie în jurul lunii iulie, cînd este amintită revizuirea unei opere al cărei titlu nu se precizează însă, fie, şi mai puţin

¹ De exemplu, K. Büchner, *Der Laelius Ciceros*, MH, IX, 1952, p. 88—106.

probabil, imediat după idele lui martie, înainte ca scriitorul, după părerea unor savanți, „să fi pierdut speranța de a acționa asupra opiniei publice prin publicații literare”².

Reexaminând ansamblul informațiilor, Robert Combès ajunge la concluzia că, dimpotrivă, atât redactarea cât și publicarea tratatului trebuie plasate mai degrabă către sfârșitul anului 44. Argumentele invocate sînt următoarele:

1) absența dintr-o scrisoare către Matius (*Ad fam.* XI, 27, 5), datată în general de la sfârșitul lunii august 44, a oricărei aluzii la *Laelius*, într-o discuție despre prietenie, cînd este bine cunoscută predilecția lui Cicero de a-și cita propriile opere.

2) referirea, în scrisoarea din 5 noiembrie 44 (*Ad Att.* XVI, 11, 3), la o operă pe care Cicero are intenția s-o revizuiască și s-o expedieze apoi prietenului său. După R. C., aceasta ar reprezenta prima aluzie posibilă la tratatul despre prietenie, deoarece tentativa unora³ de a identifica lucrarea pomenită cu *Topicele* se lovește de neconcordanța cu informațiile indubitabile după care revizuirea și înmînarea lor aceluiși destinatar avusese loc deja în luna iulie⁴.

3) interpretarea unice menționări certe a lucrării în corespondență (rugămîntea adresată la 11 noiembrie 44⁵ prietenului său de a-i transmite informații privind unul din personajele dialogului, C. Fannius) ca fiind atestarea ultimei puneri la punct a textului înainte de publicare⁶. Tratatul ar fi fost redactat, după părerea editorului, în perioada șederii lui Cicero la Roma, din lunile septembrie—octombrie 44. R. C. previne obiecția care s-ar putea aduce datării propuse și anume că nu s-ar baza pe fapte pozitive (oferite, în cazuri similare, de corespondența ciceroniană): aflîndu-se însă la Roma, oratorul nu a folosit calea epistolară pentru a comunica cu Atticus. Într-adevăr, în răstimpul dintre 15 august și 5 noiembrie 44, colecția scrisorilor lui Cicero către prietenul său este întreruptă; în felul acesta, cele două lacune (cea a referirilor epistolare și cea a corespondenței în care ne-am aștepta să le găsim) se coroborează reciproc, iar logica argumentației capătă relief și putere de convingere.

Aceleași preocupări pentru precizlunea cronologică sînt evidente și în capitolul consacrat cadrului fictiv de desfășurare a dialogului. Pornind de la indicațiile sumare oferite de textul tratatului, autorul încearcă o raportare la data fictivă a dialogului *De republica*, bazate pe detalii istorice a căror subtilitate este posibil să nici nu fi format obiectul preocupărilor lui Cicero și ar fi depășit probabil posibilitățile de informare aflate la îndemna scriitorului.

Formația de istoric a lui Combès, autor al unei teze despre cuvîntul *imperator*⁷, este evidentă și în minuțioasa reconstituire a personalității și carierei politice a personajelor dialogului; această operație îl duce pe autor la descoperirea unor erori și incertitudini de care Cicero însuși era, în parte, conștient (vezi scrisoarea către Atticus din 11 noiembrie).

Pornind de la constatarea că succesiunea obișnuită în alte tratate a elementelor preambului este încălcată în *Laelius*, M. Ruch, într-un articol intitulat *Das Proömium von Ciceros Laelius de Amicitia*, *Hermes* LXXVIII, 1943, p. 132—162, reluat cu amplificări în teza publicată în 1959 *Le prooemium philosophique chez Cicéron*, a emis ipoteza, mult dezbătută după aceea, a unei duble redactări a preambulului. În capitolul consacrat planului și compoziției tratatului (p. XXIV—XXVII), Combès discută în detaliu argumentele invocate de regretatul savant francez, respingîndu-le punct cu punct, pasiunea polemică izbutind însă pe alocuri să facă dificilă urmărirea expunerii. Fără îndoială poate fi reținută ideea că ipoteza lui Ruch se bazează

² Vezi p. IX și n. 4.

³ Vezi p. VIII.

⁴ Vezi p. VIII, n. 2.

⁵ *Ad Att.* XVI, 13 b, 2.

⁶ Valoarea de argument a acestei mențiuni pentru datarea publicării tratatului n-a fost reținută de partizanii editării timpurii, care au explicat-o drept o încercare de revizuire de către autor a unui text publicat anterior (vezi p. IX, n. 3).

⁷ *Imperator. Recherches sur l'emploi et la signification du titre imperator dans la Rome républicaine*, Paris, 1966.

pe vădite exagerări de principiu — Cicero ar fi obligat să respecte o schemă rigidă a preamburilor — și pe interpretarea forțată a unor detalii — repetiții cărora li se atribuie o semnificație excesivă, conjuncția *enim*, introducând dedicația către Atticus (§ 5), care este pentru Ruch semnul unei întreruperi în ideație etc.

Capitolele următoare ale introducerii au ca obiect problemele filozofice ridicate de tratat (a amicitiei în filozofia antică, în opera lui Cicero înaintea lui *Laelius*, sursele dialogului etc.). Calitățile studiului sînt evidente: o largă și multilaterală informație, preocuparea de a nu omite din discuție nici un aspect al tratatului, capacitatea de a realiza sinteze concise și complete. Cu toate acestea, eforturile autorului de a concilia bogăția materialului cu concizia la care îl obligă, cel puțin în principiu, tradiția colecției au avut drept rezultat, în anumite cazuri, regretabile neclarități în redactare. Ne îngăduim să prezentăm, de asemenea, o obiecție de detaliu: nu putem fi de acord cu ideea (p. XLII) că numărul mai mare de substantive abstracte care se întîlnesc în *De amicitia* față de *Cato Maior* reflectă intenția lui Cicero de a demonstra evoluția societății romane de la data fictivă a dialogului *Despre bătrînețe* la cea, cu douăzeci de ani mai recentă, a celui *Despre prietenie*.

A doua parte a introducerii discută problemele conservării tratatului și principiile generale ale editării.

Textul este transmis prin numeroase manuscrise a căror diferență de tradiție este în general greu de stabilit, din cauza contaminărilor provocate de multiplicitatea recopierilor. Cu toate acestea se pot deosebi două grupe opuse deseori prin ordinea cuvintelor, prin preferința pentru anumite variante lexicale sau morfologice. Astfel, primul grup, denumit cu sigla colectivă *y*, avînd ca reprezentanți principali pe S (*Monacensis* 15964, sec. XI), B (*Monacensis* 4611, sec. XII), G (*Gudianus* 355, sec. X), se opune grupului *x*, din care fac parte, în primul rînd P (*Parisinus Didotianus*, devenit apoi *Berolinensis* qu. 404, sec. IX—X), apoi M (*Monacensis* 15514, sec. IX—X), K (*Excerptum Hadoardi*, sec. IX—X).

Încercarea de a da o clasificare generală, prin atașarea la aceste grupe și a altor manuscrise, nu pare să fi dat rezultate convingătoare. Ca și predecesorii săi, Combès este silit să renunțe la reprezentarea grafică a filiației.

Fuînd în discuție valoarea manuscriselor, după o succintă prezentare a fiecăruia în parte, autorul atrage atenția asupra superiorității lui P, avertizînd însă că frecvențele greșeli, uneori grave, ale acestuia nu permit folosirea lui drept bază exclusivă a textului, eclecticismul impunîndu-se ca obligatoriu. Acest manuscris n-a fost cunoscut multă vreme lumii savante decît printr-o colajonare făcută de Mommsen în anul 1863, după efectuarea căreia a dispărut, pentru a fi regăsit abia în 1926 de către L. Laurand în biblioteca de stat din Berlin și folosit de filologul francez în ediția amintită. Grație fotocopiilor pe care Laurand a avut prudența să le facă în momentul redescoperirii, manuscrisul, din nou pierdut în cursul ultimului război mondial, a putut fi utilizat și de editorul actual.

Principiile stabilirii textului pot fi deduse cu ușurință din prefață: neintervenția autorului în text, revenirea la lecțiunea manuscriselor, chiar cînd e vorba de manuscrise recente, cum ar fi de exemplu D (sec. XV), inclusiv corectorul său (D²), a cărui mărturie editorii precedenți nu o considerau suficientă pentru restituiră textului. Un exemplu:

§ 41: *quoquo modo* D²: *quoque m- P, q- quem m- ω, quoque m- quem H², quem m- b, quocumque m- Klotz*, Laurand. Lecțiunea acceptată este satisfăcătoare ca sens, dar nu explică totuși alterările aflate în toate celelalte manuscrise.

Într-unul din pasajele considerate de toți editorii drept corupt, datorită imaginii insolite pe care o sugerează (§ 41: *serpit deinde res*), Combès nu numai că revine la lecțiunea manuscriselor, dar consideră că este cazul să-și argumenteze opțiunea într-o notă a prefeței, invocînd analogia, convingătoare de altfel, cu *Tusc.* IV, 42.

Redactarea aparatului critic, a cărui dificultate, rezultată din multitudinea variantelor, a fost semnalată și de L. Laurand (*op. cit.*, p. XXV), se caracterizează printr-o remarcabilă

conczie și claritate. Mai mult decît atît, toate informațiile oferite de predecesori au fost supuse unei minuțioase verificări și îndreptate, acolo unde era cazul. Oferim, drept ilustrare, două exemple :

§ 35 : în ediția Laurand, i se atribuie lui Madvig lecțiunea *inueteratas*, iar unui manuscris, neprecizat însă, forma *inueterata*. La Combès citim : *inueteratas* D, Graevius : *-ta* Madvig (fără trimitere). Într-adevăr, la Madvig, *Opuscula academica*, II, p. 280, se poate găsi pledoaria pentru lecțiunea *inueterata*.

§ 37 : majoritatea manuscriselor au *Bissius* ; corectura *Blossius* este atribuită de Laurand, probabil după Simbeck, editorilor. La Combès se indică cu exactitate proveniența lecțiunii : este vorba de același manuscris D^a, pe care Laurand îl folosise de altfel în ediția sa.

Notele care însoțesc traducerea se referă la detalii de istorie literară, istorie și filozofie, vocabular filozofic etc. și se caracterizează prin aceeași rigoare a informației și conczie a stilului, dominante în întregul volum.

Sperăm că prezentarea de mai sus a reușit să scoată în evidență faptul că inițiativa conducerii colecției Budé de a nu mai reimprima ediția, remarcabilă la vremea ei, a lui L. Laurand, și de a încredința lui R. Combès refacerea textului va găsi un ecou favorabil, pe deplin meritat^a.

Sebastiana Popescu

Q. HORATI FLACCI *Opera*. Edidit Fridericus Klingner. Leipzig, Teubner, 1970, XXV + 378 p. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana.)

Semnaland retipărirea acestei cărți și importanța pe care o reprezintă pentru studierea lui Horațiu, îndeplinim, credem, și un modest act de pietate față de o personalitate științifică și umană de prim ordin, de curînd dispărută dintre noi, la 23.I.1968.

În istoria filologiei clasice, Fr. Klingner marchează un moment însemnat, de trecere de la filologismul îngust al sec. al XIX-lea la îmbrățișarea unui punct de vedere mai larg, precumpănitor estetic, asupra „Romanității”, continuînd în această privință orientarea inițiată de Fr. Leo, Ed. Norden, R. Heinze.

Opera sa științifică însumează aproape 100 de lucrări — studii, articole, recenzii, cuvîntări, cuprinse și în două culegeri : *Römische Geisteswelt* (1943, 1952, 1956, 1961) și *Studien zur griechischen und römischen Literatur* (1964), urmate de un volum monografic asupra lui Vergiliu (1967).

Esența metodei folosite pentru elaborarea acestora constă în a pătrunde în structura operei literare prin forța revelatoare a cuvîntului spre a-i cuprinde apoi valoarea artistică de ansamblu. Filologia devine astfel o premisă obligatorie a interpretării estetice. Acest lucru se vedește cu prisosință în rîvna lui Fr. Klingner de a constitui o ediție Horațiu, ale cărei etape de realizare (1935—1959) însoțesc șirul de studii consacrate poetului (1929—1952).

Așa cum însuși arată în studiul pregătitor, *Über die Recensio der Horazhandschriften*, Hermes, 1935, p. 249—268, 361—403, precum și în prefețele edițiilor, Fr. Klingner își propune să clarifice și să perfecționeze efortul de editare științifică a poetului, renscia sa apărînd astfel ca un produs al școlii filologice europene, germane îndeosebi.

Otto Keller și Alfred Holder în prefețele celor două volume ale ediției lor (1864, 1870) și Keller în *Epilogomena zu Horaz*, 3 volume, Leipzig, 1879—1880 au pus bazele cercetării moderne a tradiției horațiene, orînduînd cele cca. 250 de manuscrise, a căror vechime merge

^a Semnalăm, în treacăt, cîteva mărunte greșeli de tipar : p. IX, n. 1 : XV, 3, 3 pentru XV, 3, 2 ; p. XXX : § 25—32 pentru § 26—32 ; p. XXI, n. 5 și p. LXXIII : Der Scipionenkreis.